

Philos. O. 3833.

655979

SZÁZADUNK TUDOMÁNYÁNAK SZELLEME

ÍRTA

KORNIS GYULA

FRANKLIN-TÁRSULAT BUDAPEST

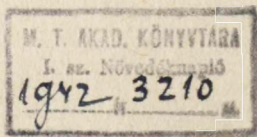
1942

MTAK

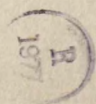

284587

ELŐADÁS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1942. MÁJUS 17-ÉN TARTOTT ÜNNEPI KÖZÜLÉSÉN.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

SZÁZADUNK TUDOMÁNYÁNAK SZELLEME.

A XIX. század és a XX. század gondolkodásmódjának tipikus különbségei. — Antiintellektualista áramlat. — A romantika törzsfogalmainak renaissance-a.

A XX. század elejének szellemét már észrevehető árok kezdi elválasztani a XIX. század társadalmának és tudományának tipikus elmejárásától. S ez a szellemi szakadék századunk folyamán egyre mélyül és szélesedik. Már a második évtized világháborúja előtt, de még inkább utána, olyan szellemi áramlatok, társas erők és élethatalmak, amelyeknek értékei az előző században általános és feltétlen elismerés és szinte dogmatikus csodálat tárgyai, mint a racionalizmus s ennek gyakorlati kiágazásai, a liberalizmus és a kapitalizmus, mind élesebb kritikában részesülnek, a beléjük vetett hit fokozatosan megcsökken, a társadalom értéktudatának gyújtópontjából e tudat mezejének szélére szorulnak, sőt egyenest értékellenesnek minősülnek.

A XIX. század huszas éveitől kezdve a racionalizmus, mint a XVIII. századi felvilágosodás öröksége, a romantikának rövid epizódja után, újra teljes szellemi erővel föltámadt s a társadalmat gyakorlatilag is minden ízében átható liberalizmus formájában élethatalommá növekedett. A XX. században ez a racionalizmus az elmélet síkján visszájára fordult. A felvilágosodás és a francia forradalom kora után visszahatásként megszületett a romantika: a XX. század első évtizedeiben is a XIX. század racionalizmusára való reakcióként ugyanazok az eszmék, a világfelfogásnak ugyanazok a törzsfogalmi jutnak diadalra, mint a romantika korában, természetesen más korszerű árnyalatban. Meglepő, hogy a társadalom ielke hasonló történeti helyzetekben milyen

hasonló észjárással hat vissza. Amint a romantika idején, ma is a világ és az élet *irracionális mozzanatai* mind nagyobb figyelem és tisztelet tárgyai: a világ nem szívható fel pusztán az ész gondolkodásának kategoriális formáiba, a dolgok tiltakoznak az erőszakos, mechanikusan alkalmazott formák ellen. Az élet ösztönei és az érzéki szemléletek, a közvetlen látás és a fantázia, az érzelemszerű intuíció és a dolgokba való közvetlen beleélés szembeszegeznek a merő ésszel s nem akar benne feloldódni. Az addigi szigorúan mechanisztikus-kauzális világkép mind nagyobb lendülettel egészül ki, sőt helyettesítődik az *organikus* felfogással s ennek nyomán mind nagyobb jelentőségre tesz szert az *Egész* törzsfogalma, amelynek sajátos, a részekből le nem vezethető célszerű alkata van. Ebből következik a *fejlődésnek* elve, amely nem mechanisztikus, mint a pozitivizmus korában, hanem mindig újat teremtő elv, úgy, ahogyan a romantika világképében. A felvilágosodás és a XIX. század második fele a világot elemek észszerű rendszerének fogja fel, egy Laplace-i világformulán töri a fejét, hogy ebből a világ összes jövőendő állapotait levezethesse: a romantika ellenben a világot folytonos történésnek tekinti, amely szerves és teremtő módon újat alkot, ami ézből ki nem számítható: «A világ nem szisztéma, hanem história» — mondja Schlegel a múlt század elején. «A világ teremtő fejlődés, örökösen újat teremtő tartam (durée)» — jelenti ki Bergson századunk első éveiben. A romantika a felvilágosodás naturalisztikus irányával szemben a *szellem* primatusát hirdeti: s a mi századunk tudományos szellemének is tipikus jegye a materializmussal szemben a spiritualizmusnak különféle formája: mindennek alapja a szellem, még a természeté is. A romantika is, a mi korunk is az egymástól látszólag egészen elütő tudományokat úgy nézi, mint ugyanazon lényeknek sokszínű megjelenését és vizsgálatát: a tudományok mind belső, szerves egységet alkotnak, mert valamennyiüknek tárgya végső elemzésben a szellem.

A romantikának is, korunknak is az egyes embert előtérbe állító racionalizmussal szembeszegezett gondolata a *közösségnek* újra az aristotelesi alapra visszatérő felfogása: a közösség, mint *Egész*, megelőzi az egyes létét. A felvilágo-

sodás a természettudomány mechanikai-atomisztikus elméletének hasonlóságára az egyes emberekből vezeti le a társadalmat s ebből az individualizmusból fejlődik ki a XIX. század huszas éveitől kezdve a liberalizmus társadalomelmélete és politikai gyakorlata: viszont a romantika szerint a társas közösség, mint Egész, az egyéni létnek is alapja. S ez a *társadalomelméleti univerzalizmus* születik újra századunk jellegzetes társadalmi-politikai elméletében és gyakorlatában: a fasizmusban s a nemzeti szocializmusban. A romantika munkálja ki tüzetesen először a nemzeti államélet elméletét; századunk nacionalizmusának politikai elmélete, a nemzet mellett a faj fogalmát hangsúlyozva, ugyanezeket a pilléreken nyugszik. A *rendileg tagolt állam* romantikus politikai eszménye is ma renaissance-át éli.

Századunk tudományosságának vezéreszméi tehát meglepően hasonlóak a múlt század elejének szellemi törzsfogalmaihoz. Csakhogy korunknak azóta több, mint egy század tudományos fejlődése és fogalomkészlete, elméleti s gyakorlati diadala és csalódása, sok gazdag tapasztalata és elsietett próbálkozása, szellemi küzdelme és bukása áll tanulságképpen rendelkezésére. Milyen tipikusan jellemző vonások domborodnak ki a XX. századnak a világról és az életről alkotott képén a természettudományokban (I), a szellemi tudományokban (II) s végül a filozófiában (III)? Erre a kérdésre óhajtok sorban feleletet adni.

I.

A tudományok a maguk végső alapjait vizsgálják. — A matematikai kutatások súlypontja az axiomatika. — Intuicionizmus a matematikában. — A relativitáselmélet és a quantummechanika tudományelméleti következményei. — Az okság elvének «válsága». — Az Egész kategóriája a biológiában. — Mechanizmus és vitalizmus. — *Natura facit saltus.*

A századfordulótól kezdve úgyszólván valamennyi tudomány területén tipikus jelenség, hogy a szaktudományok önmaguk mivoltáról, végső alapjaikról elmélkednek s ezzel az önvizsgálattal a filozófia területére lépnek. A fizika a relativitáselmélet és a quantumelmélet alapján a maga fogalmi fundamentumait mélyíti el. A biológia az életben *sui generis* elvet kezd mindinkább látni. A szellemi tudományok közös alapjukat, a szellem fogalmát, iparkodnak mindjobban tisztázni. Még a filozófia is, mint ilyen, önmagát vizsgálja : a történetileg jelentkezett filozófiáknak mint világnézettípusoknak keletkezését és struktúráját teszi meg a filozófia tárgyává.

Így a *matematika* is a maga elvi alapjait kutatja, mélyebb fundamentumot akar magának ásni. Ezért ma a vizsgálatok súlypontja az axiomatika. Három irány áll egymással szemben. A *logicizmus* szerint a matematika nem egyedül magából és maga által tesz szert igazolásra, hanem a logikából : a matematika a logika egyik területe. Minden matematikai fogalomalkotás lényegében tiszta logikai művelet. A *formalistikus* irány eleve elvonatkozik a matematikai fogalmak szemléletes jelentésétől : a matematikai gondolkodás csak jelekkel való operáció. S végül századunknak a tudományos gondolkodásban az intuiciót minden téren előtérbe állító iránya behatol a matematikába is s megteremti a matematikai *intuicionizmust*. E szerint a gondolkodó szellem a matematika

tárgyait közvetlenül ragadja meg, mert voltaképp a szellem alkotja meg a matematikát : ez a gondolkodásnak sajátoszerű tevékenysége, amelynek semmi más tudomány, még a logika sem előfeltétele. A matematikának végső forrása az intuíció : alapfogalmai mindig szemléleti tartalmakon alapulnak. A matematikát a szellem szerkeszti belső szemlélete alapján : «az emberi szellem önkényes alkotása» (Brouwer). Az intuicionizmus megingatni próbálja a végtelennek alapvető fogalmát : «egy végtelen logikai összeg» nem evidens, mert szemléletes-konstruktív módon nem gondolható : nem igazi matematikai megismerésnek, hanem csak pusztán állításnak tárgya. Ezért a rajta nyugvó fogalmakat ki kell iktatni a matematika területéről. Az intuicionizmus csak annak a végtelennek fogalmát tartja érvényesnek, amely folyton «desz», de nem egy összesség foglalataként «van». Az intuicionizmus tehát a «végtelent» a «határtalan» értelmében fogja fel. Az intuicionista irány a matematikában is Herakleitos módjára gondolkodik, míg a logicizmus és formalizmus Parmenides eszejárása szerint valami változatlan, szilárd lét-nemet gondol. Az intuicionizmus a mai matematika jelentékeny területét feláldozza, hogy egységes rendszert hozzon létre (l. Bense Max : *Geist der Mathematik*. 1939. 126—127. l.).

Az újkor tudománya azzal kezdődött, hogy egyrészt valamennyi tudomány eszményi mintájává a matematikát avatta, másrészt felismerte az előítéletmentes tapasztalásnak jelentőségét. Most ennek a legszilárdabbnak hitt matematikai tudománynak alapjai is meginognak, vita tárgyává lesznek, válságba jutnak, a merőben észszerűnek gondolt axiómák és definíciók föltevéseknek minősülnek.

A fizika is éppen sarkalatos fogalmaiban az utóbbi évtizedek alatt többször megváltozik. A relativitás-elmélet a fizikát kioldozza a klasszikus mechanikának abszolút tér- és időkötelékéből, amikor átfogalmazza a fizikai tér és idő fogalmát : minden mozgásrendszernek saját ideje van, a tér és az idő únióban van, az idő a térkoordinátákhoz mint negyedik koordináta csatlakozik. A mikrofizika az anyag szerkezetére vonatkozó felfogást merőben megváltoztatta : az ele-

mek nem elemek többé, nem átalakulhatatlan ősanyagok ; az atomok nem atomok, a világ tovább nem osztható morzsái többé, hanem maguk is külön kis világok, melyek atommagból és elektronokból állanak s az atommagnak is vannak elemi építőkövei : a proton, neutron stb. S az atomnak is kettős arca van : hullám- és korpuszkula-kepe. Kitűnt, hogy a klasszikus fizika fogalmai nem kielégítőek az atomok világában, sőt egyenesen olyanok, amelyek ellentmondásokra vezetnek. Évszázadokon keresztül szilárdnak és nélkülözhetetlennek gondolt fogalmakat a mikrofizika új fogalmakkal cserélt föl, amelyek alapján az atomjelenségek ellentmondás nélküli általános törvényszerűségét nem-szemléletes matematikai módon iparkodik megformulázni. A természeti törvény fogalmát is, a XIX. század legfőbb tudományos kategóriáját s az exaktság jelképét, a mikrofizika csak statisztikai jellegű szabályszerűségge fokozta le. A szubatomáris világban a törvényszerűségek nem az egyes elemi folyamatokra, hanem csak ezek kollektívumaira nézve állapíthatók meg, mert az atomban lejátszódó elemi folyamatok oksági viszonya szigorúan nem határozható meg. Mivel pedig a makrofizikai történések is végső elemzésben mikrofizikai folyamatokra megy vissza, egyesek már odáig mennek, hogy az okság elvének érvényét általában kétségbevonják, «akauzális» fizikáról beszélnek, sőt ezzel az akaratszabadság kérdését is kapcsolatba hozzák. Az idevágó elszórt következtetések, az okság elvének ma gyakran ismételt temetési szertartása, korunk szellemének egyik tünete : mohón kap minden után, ami hite szerint a XIX. század mechanisztikus világnézetét sirba dönti.

Azonban a Heisenberg-féle «határozatlansági reláció» még egyáltalán nem igazolja az okság érvénytelenségét. Sőt magát ezt a határozatlansági relációt is éppen az okság szigorú alkalmazása alapján állapították meg. Ha ugyanis egy elektrón helyzetének meghatározása és mérése a mozgás-állapotba való oly mértékű behatással van egybekötve, hogy a mozgásállapotnak pontos meghatározása lehetetlenné válik, mert az elektrón sebességét a megfigyelés módja zavarja, akkor ez mégis csak azt jelenti, hogy a mérési folyamat a

megmérendő folyamatra való kauzális hatást képvisel. Ez pedig nem egyéb, mint a határozatlansági relációnak merőben oksági magyarázata. A mikrofizika statisztikai jellegű törvényszerűségét a kísérleti és elméleti kutatás az oksági elv szigorú alkalmazása útján állapította meg. A statisztikai törvény is csak azt bizonyítja, hogy az atomok világában sincsen kaosz, itt sincsen anarchia, hanem törvényszerű hatás és rend. A vérmes következtetők hibája abban rejlik, hogy az egyes folyamatok meghatározhatóságát és pontos kiszámíthatóságát azonosítják az oksági elv érvényével, ezek hiányát pedig az oksági elv érvénytelenségével. Azonban az oksági elv tovább is érvényes, ha mindjárt a határozatlansági reláció folytán az egyes történések nem is határozhatók meg. A XX. század fizikája is oksági kutatást folytat, ha tudományos módszerű marad: «kauzális fizika» mint tudomány lehetetlen. A fizika legkiválóbb képviselőinél a tények megítélésében a régi és az új, quantummechanikai felfogás közötti különbség igazában nem is olyan nagy, mint az újszerűség első benyomása alatt egyesek gondolták: csak a régi kauzális felfogás merevsége enyhült.

Az atomfizika elemi jelenségeinek meghatározhatatlansága mindenesetre századunknak az irracionális világmozzanatok iránt különösen fogékony metafizikai szelleme elé görbíti újra az ősi kérdőjelet: ha az okság elvénél fogva minden különös, egyedi, sajátzerű létforma már feloldódik a megelőző feltételek összegében, az okban, az általánosban, akkor honnan van s mire való mégis a különös, az egyedi, az egyszeri létforma? A világ az észszerű, a logizálható általánossal szemben folyton egyedi változást, mássá levést, egyéniesülést tár elénk, amely titokzatos mélységekből tör elő. Az individuációnak nagy platóni misztériuma, mint a világ irracionális tényezője, újra elevenebben megélt kérdéssé emelkedik.

A XX. század tudományának szelleme fokozatosan szakít a pozitívizmusnak merőben mechanisztikus szellemével. A világot elemekre bontó s mindig csak darabokban szemlélő atomisztikus-mechanisztikus felfogás helyébe úgyszólván egyszerre a tudományok egész sorában a *szerves Egésznek*, a

totalitásnak kategóriája diadalmaskodik, úgy, ahogyan egy századdal ezelőtt a romantika korában. Eltűnik az előző század merev dogmája: tudományos világnézet és mechanisztikus világnézet egyet jelent.

A *biológiában* mind erősebbé válik az újvitalisztikus irány, amely az életet autonómnak, saját törvényszerűséggel bírónak tekinti. Az élet nem vezethető vissza maradék nélkül mechanikai erőkre: az élőlények növekedésének, önszabályozásának, restitúciójának és regenerációjának folyamatai, a «cselekvés» tényei, az élet történeti egyedi tényezője, amely a működéseket mindig az adott helyzethez mért értelemben végezteti, mind célszerűségi felfogásra kényszerítnek. Aristoteles életelméletének renaissance-a támad az újvitalizmus különféle formájában: valami supramechanikus vezető tényező van a szervezetben, egységes önműködés, *sui generis* Egész-jelleg. A mai biológia már nem tekinti az élőszerületet ösztönös gépnek, élő motornak, kalorikus kémodinamikai gépnek, mint a XIX. század élettudománya. A sejtek nem mozaikszerű építőkövei a szervezetnek, hanem célszerűen működő együttes egésznek alkotnak s nem tekinthetők egymástól elszigeteltnek. Az Egész-jelleg célszerűségi szempontjával azonban egészen jól megfér a kutatás oksági elve is. Az utóbbi távolról sem jelenti azt, hogy az élet tevékenysége csupán fizikai-kémiai folyamatokból áll s az élet minőségi gazdagsága mennyiségekre visszavezethető a fizikai megismerés modellje szerint. A biológia nagy kérdései kvalitatív oksági törvényszerűségekre vonatkoznak s ezek alapján a jelenségek elég messzemenő módon előre megmondhatók. A kvantitatív szempontnak, a matematika alkalmazásának itt csak másodrendű szerepe van. «A biológia — mondja Hartmann Max (*Die Kausalität in Physik und Biologie. Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. 1937., 12. l.*) — nem alkalmazott fizika és kémia, hanem önálló tudomány, amelynek nemcsak saját tárgya, hanem sajátos törvényei is vannak. Az oksági kutatásnak főadata a biológiában nem az életjelenségeknek fizikai-kémiai folyamatokra való visszavezetése, hanem a bonyolult jelenségek azon specifikus törvényeinek megállapítása, amelyek

ezeknek a különös, individualizált természeti testeknek lényegét meghatározzák.»

A XIX. századnak Darwin-féle fejlődésmélete a mechanikus evolúció egységes jellegét túlzó formában hangsúlyozta, később az egyesnek ontogenetikus fejlődését egészen feloldani iparkodott a filogenetikus fejlődésben : az egyed merőben a faj terméke, a faj pedig a környezethez való alkalmazkodásé. A század fordulóján, 1900-ban, alkotja meg De Vries a mutációs elméletet : az életnek ugrásszerű változásai is vannak, amelyek megrögzítődése útján új fajok támadnak. Ez a folyamat nem pusztán mechanikus-quantitatív változás, hanem belülről végbemenő qualitativ módosulás. (Érdekes párhuzam : Planck ugyancsak 1900-ban fedezi fel, hogy a fénysugárzás valójában nem folytonosan, hanem kis ugrásokban megy végbe). A folytonosságnak alapvető leibnizi elve így megdől : a természet mégis tesz ugrásokat, *natura facit saltus*. A folytonos és egyenletes történeti fejlődés és haladás gondolata, amelynek felfedezésére az előző két század oly büszke, most szétmállóban van : távolról sincs már akkora tisztelete, mint a történeti gondolkodás századában, az előző *saeculum historicum*ban. Sőt századunk egyenest a «permanens forradalom» kultuszát űzi, a hirtelen változások dinamikájának hódol. Gondoljunk a tőlünk közvetlenül szemlélhető jelenre : Európa számos hatalmas birodalmának egész társadalmi formája és államélete pár esztendő alatt ugrásszerűen többlől megváltozott. Ilyen történeti, másfelől a lökés-szerűen fellépő biológiai habitusváltozások láttára a radikális gondolkodók már odáig mennek, hogy a «differenciális átmenetekről» szóló tant, amelyet a XIX. század annyira melengetett lelkén, csak ásatag liberális tudósok ködös gondolattermékének bélyegzi, akik a maguk túlságosan nyugodt, éppen nem drámai, csak merev fogalmakon kérődző szellemi alkát vetítik bele a természeti és történeti fejlődésbe egyaránt.

II.

A szellemi tudományok kiemelkednek a természettudományi-mechanisztikus törzsfogalmak hatalmi köréből. — A szellem önállósága: nem a természet pusztá folytatása. — «A történeti ész kritikája». — A XIX. század elvileg individualista, de a valóságban az egyéni szellemet a természetben, a környezetben s a közösségben feloldja: a XX. század szélső közösségi felfogású s mégis áhítatos hóstiszteletet érez. — A faj társadalmi panbiologizmusa. — Újromantika a társadalomtudományban. — Irracionalista áramlat a jogtudományban. — A lélek tudománya kiszabadul a mechanisztikus felfogás hatalmából. — Az önmegfigyelés jogainak helyreállítása. — Az *Egész* törzsfogalmának jelentősége a lelki életben. — Az egyéniség megértő értékelése. — A típus-fogalom rendező ereje.

A XIX. század a szellemi életet és kultúrát is csak alulról, természeti oldaláról nézte, mert az egyoldalú naturalisztikus szellem a maga milieu-elméletével nem engedte teljes világításban meglátni a kultúrának szellemi oldalát és a természettől elütő sajátosságát. A tudomány naturalisztikus elmejárása, ahogyan a lelki életet, akkép a belőle sarjadó szellemi-kulturális életet is csak a természet, az állati élet folytatásának tekintette s ilyenképp magyarázta. A XX. század elejétől kezdve azonban a fizikai okságnak a természettudományoktól kölcsönzött s a szellem világában is azonos módon alkalmazott hitelve fokozatosan elveszti egyetemes hatalmát: az ember mint szellemi lény kezdi kioldani magát a tudományos elméletben az okságnak mindent szükségképen és mechanikusan megkötő erőhálózatából. Wundt már az előző század végén a fizikai oksággal szemben külön «pszichikai okságnak», «a teremtő lelki szintézisnek» fogalmát szerkeszti meg. A természettől mind többen választják el elvileg a szellemet s ennek alkotását, a kultúrát. A természettudományokkal tudatosan szembe-

állítja már a század eleje a szellemi vagy kultúrtudományokat, amelyek mind erősebb hangsúllyal merik hangoztatni szellemi önállóságukat: nemcsak módszerük, hanem tárgyuk is különböző, amelyhez simulnia kell a módszernek. A kultúra szellemi tárgyaiban mindig értékszempontra is lakozik, az értékek világának pedig sajátos logikái, vallásos, erkölcsi, esztétikai, jogi alkata van, amely ideális síkon nyugszik s nem a természet folytatása. Azért még fel-felbukkan a XIX. századnak naturalisztikus öröksége, a szellem és kultúra biológiai magyarázata. Spengler történetfilozófiája a kultúra folyamát az organikus természeti folyamat hasonlóságára fogja fel: minden kultúra úgy nő, virágozik s hervad el, mint a növény. Abból a hévből azonban, amellyel a legkiválóbb tudósok egész sora a kultúrának ezt az elbiologizálását támadta és bírálta, tűnik ki legjobban az a tipikus felfogás, amely a szellemnek önállóságát a XX. században megvédelmezni a tudományos lelkiismeret kötelességének tartja.

Milyen szerepet játszik századunk tudományos világképében a *történelem*? Mint az egyszerűnek, egyedinek, nem ismétlődőnek tudománya, megszabadul az illetéktelenül rákényszerített természettudományi kategóriáktól, a pozitívizmus exakt törvénykeresésének mechanikai ábrándjától. A világtörténelem láthatára rendkívül kiszélesedik: nem korlátozódik már a görög-római s a germán-román műveltségi kör multjára, hanem átöleli az egész emberiséget a földgolyó minden pontján. Ahogy a XX. század a közlekedés hihetetlen meggyorsulása nyomán keresztül-kasul átkutatja a most élő népeknek jelen életviszonyait, akkép hátrafelé nyomozza multjukat is. Az emberiségnek mind gazdagabb és tarkább életformái tárulnak fel előtte, az emberi fejlődésnek mind nagyobb polyphoniája, mind dúsabb változatgazdagsága hullámszik előtte. Ez megint a századnak az egyedi, az egyszerű, az irracionális iránt való érzékelt ingerli. A multnak eddig nem ismert művelődési zónái, sokszínű korszakai, a multból változatosan felbukkanó életstílusai lepik meg. A történeti korszakoknak sajátos szellemi látásmódja és stílusa iránt való fogékonyságunk

egyre növekszik; korunk történeti beleélőképessége mind egyneműbb szellemi ráhangzással tudja megragadni az egyes koroknak azt a sajátyszerű irracionális magját, amely a kultúra valamennyi ágát (vallást, tudományt, művészetet, erkölcsöt, jogot, gazdasági életet) élteni, egyetemesen áthatja s szerves egységgé formálja (diapason-elmélet, stílusanalógiák kutatása). Ez is az Egész kategóriájának növekvő uralmát tanúsítja korunk szellemében.

A XX. században születik meg «a történeti ész kritikája», a történettudomány tüzetes ismeretelmélete, amely számol a történeti kutatás irracionális tényezőivel. A történeti valóság ugyanis, a «tényállás», ahogy a multban valóban lefolyt, a maga egészében és életteljességében csak *határ-fogalom*, amelyet a történeti vizsgálat sohasem érhet el. A «tényt», bizonyos elemeken túl, a történész mindig többé-kevésbé a maga lelki-szellemi alkata («személyes egyenlete») szerint alakítja. Napoleon alakja és cselekvései mindig többé-kevésbé más árnyalatban, lelki motivációval és értékhangsúllyal színeződnek a szerint, hogy francia, angol vagy német történész faragja ki személyisége képét. Ebből következik, hogy nemcsak a jövő, hanem a mult is plasztikus, azaz tőlünk alakítható. A mult a történettudomány számára nem megkövesedett, merev, végleg lezárt anyag. Julius Caesar és Cromwell, Platon és Aristoteles, Michelangelo és Shakespeare, Leibniz és Kant, Luther és Goethe történeti képe folyton módosul és más árnyalatban tükröződik a korok és népek lelkében, más reliefben bontakozik ki szellemi szubsztanciájuk, s alakjuk olyasmit nyilatkoztat ki az utókoroknak, ami saját koruk előtt merőben ismeretlen volt. A XX. századnak az irracionális mozzanatokot is a történeti élményben figyelembe vevő, az egyoldalú intellektualizmustól megtisztult vizsgálata nyilvánvalóvá tette, hogy a történettudományi adaequatio csak messzefénylő eszmény, de igazában megvalósíthatatlan s legfeljebb csak többé-kevésbé megközelíthető a történeti felfogás érték-tartalmának, kiválasztó szempontjainak, kategoriális távlatának változásai miatt. Voltaképp történeti megismerésünk számára nincsen *Ding an sich*, mert a történeti tényvalóság

az emlékek és maradványok, másrészt a rájuk bocsátott értéksugarak szerint módosul. A történeti érdeklődés iránya is dinamikus, nem pedig statikus: attól a kultúrától függ, amelyben élünk s az érték kategóriáknak attól a rendszerétől és hangsúlyától, amely a multat szemlélő, de a jelenben élő személyiségünket áthatja.

A világháború óta különösen felvirágzanak s széles társadalmi körben visszhangra találnak a történeti egyéniségek életét élményszerűen ábrázoló irodalmi műfajok típusai: az emlékirat, az életrajz, a pszichográfia. Ebből annak elismerése hangzik ki a társadalomból, hogy az ember saját-szerű személyiség, nem csupán a faj s a környezet egyik példánya, hanem szinguláris, a történetben egyszer föllépő, sok tekintetben irracionális, az ész fogalmaira vissza nem vezethető, a maga egészében oszthatatlan (*in-dividuum*) tényező. Ezt az agg, de való szót a XX. század fia sokkal többet idézi, mint az előző századé: *individuum est ineffabile*. Ma, az *Al Ghazi*, a *Führer*, a *Duce*, a *Caudillo*, a *Conducator*, a *Poglavnik* korában a hősök tisztelete, a *worship of heros*, a lelkekben jobban virágzik, mint valaha: a nagy személyiségnek sugalmazó ereje, mágneses hatalma mélyebben összefügg korunk társadalmi lelkének az irracionális iránt való általános fogékonyságával, a pusztán racionális tudással szemben az ösztönös élethatalom iránt érzett nagyobb csodálatával.

E ponton a szellem történetének meglepő paradoxonával állunk szemben: a liberális XIX. század elvileg individualista, mégis elméletben az egyént feloldja a környezetben, a természetben, a gazdasági életben, megfosztja autonóm személyiségétől, a kollektivum törzsfogalmában gondolkodik; a XX. század manapság antiindividualista, közösségi gondolkodású s azt követeli, hogy az egyén merüljön el a közösségben és mégis a jelen történetét formáló egyéniségek, a diktátorok iránt áhítatos individualista hős-tiszteletet érez, a személyi tekintély kultuszát ápolja. A társadalom kollektív-szerves felfogásának, másrészt az egyéni heroizmusnak ellentéte éppúgy feszíti korunknak társadalmi lelkét, mint hajdan a romantikáét.

A romantikának politikai hisztorizmusa is bizonyos formában föltámad: az olaszok a fasizmusban a régi római impérium politikai szellemét rehisztorizálják, a német nemzeti szocializmus történettudománya pedig az ősgermán élet szellemét iparkodik újraszerkeszteni; nálunk is az ősmagyar történet fokozott tudományos és irodalmi érdeklődés tárgya. Az egyes nemzeti kultúrák ősi népi motívumainak kutatása ma Európaszerte olyan lelkesedéssel és odaadással folyik, az illető nemzet társadalmának erős visszhangjától kísérve, mint száz esztendővel ezelőtt *Grimmek* romantikus korában.

Általában a világháború után a romantika tudománya és szellemi kategóriái valósággal újjászületnek: *tudományos újromantika* támad. Ez nemcsak elméleti téren, az ideológiában érvényesül, hanem a gyakorlatban, főképp a társadalom- és gazdaságpolitikában is. A romantika organikus társadalomelmélete fölelevenedik, a romantikus társadalom-filozófusok műveit újból kiadják és szellemük újra hódító útra indul. A rendi állam gondolatának, az *állam korporatív szerkezetének* újra nagy toborzóereje van, természetesen a jelen erőinek és lehetőségeinek s a régi romantika hibáinak figyelembevételével. Az újromantikus államelméletnek (pl. *Spann Othmar*énak) jelentősége főképp abban áll, hogy a társadalom- és közgazdaságtudományokba a liberalizmusnak mérőben individualisztikus szemléletmódjával szembeszegezi az univerzalisztikus, szerves társadalmi felfogás igazolását. Ennek az újromantikus társadalomtudományi irányynak azért van századunk huszas-harmincas éveiben oly meglepő és mély hatása, mert megvan a liberalizmusból kiábrándult társadalom lelkében a jól ráhangzó alap. Az újromantikus társadalomtudomány voltaképp csak azt foglalja a maga organikus-szintétikus látásával fogalmi rendszerbe, ami a valóságos társadalom lelkében ösztönösen és öntudatlanul már ott gomolyog. A tudomány elméleti gondolkodása és a társadalom értékérzése egy töről fakad: a társadalom egyénfeletti szerves egész, nem pedig az egyedek mechanikus öszszege, mint a liberalizmus individualisztikus elmélete gondolta s a pusztán az egyén biztonságára, a külső rendre irányuló államban, másrészt a kapitalisztikus-gazdasági rend-

szerben megvalósította. Az újromantikus társadalomelmélet az államban a nemzeti szellemnek szervezeti kifejezését, a nemzet történeti létformáját látja s az államtól nemcsak a külső rend fenntartását, hanem tagjai szellemi társulásának legnagyobb mértékét követeli meg, a gazdasági élet területén pedig a hivatásrendi szervezést tartja helyesnek és igazságosnak. S valóban, korunkban számos állam — különféle formában — alkotmányát és gazdasági életét többé-kevésbé hivatásrendi alapra helyezi. Ez a szerves, univerzaliztikus társadalmi életfelfogás diadala a XIX. század mechanikus, individualisztikus értéktáblájával szemben.

Ebben nagy része van egy másik, a romantikától kidolgozott fogalom hódítóerejének is: a *nemzetnek*, amely elvezet a *fajnak* a mai világfelfogásban oly rendkívül nagy szerepet játszó kategóriájához. A nemzet és a faj fogalmában megint nem mechanikus, hanem organikus, történetileg fokozatosan fejlődő, sajátos biológiai és társadalmi folyamatok lakoznak. E két fogalomnak mai nagy jelentősége a társadalomban, a politikában és a tudományban egészen összhangban van a XX. századnak általános organikus, nem-mechanisztikus felfogásával. Viszont ennek túlzó hajtása az egyoldalú fajelmélet, a *panbiologizmus*, amely voltaképp kiiktat az emberi életből és történetből minden fajfölötti, egyetemes szellemi elvet. Az egész kultúra így nem lesz egyéb, mint csupán a fajnak függvénye, biológiai tényezők eredménye. Az eddigi világnézet szerint tudatosan működő szellem helyett mindent öntudatlanul a fajnak, a kromoszómáknak, élethatalma végez el. De akkor hogyan magyarázható maga a céltudatos harc is a faji *eszméért*? Vajjon az utóbbi két évtizednek a faji gondolat diadaláért folytatott küzdelmét nem a szellem, hanem a biológiai értelemben vett «faj», tehát maga a természet vívta meg? Ha ez igaz lenne, az ember nem lehetne erkölcsi, hanem csak merőben természeti lény, voltaképp nem lehetne «ember», hanem csak «állatfölötti állat». Ehhez vezet a csupa-biologizmus lefelé éppúgy, mint fölfelé Nietzsche «emberfölötti emberének» ragadozó-típusához.

Korunk a XIX. század individualizmusával szemben

most a másik szélsőségbe csap át : az egyén semmi egyéb, mint csak az egésznek, a társadalomnak egy része s mint ilyenek nincs sajátos önálló léte, aminek következménye normatív síkon : az egyénnek erkölcsi kötelessége mindenestül feloldódni a közösségben, az egészben. Ennek nemzetközi politikai párhuzama : a XIX. század atomizáló liberalizmusa kedvez a kis állami alakulatoknak s ez a szellem még átsugárzik a XX. század elejére is, a liberális államférfiaktól a világháború után diktált békeszerződésekre és a Nemzetek Szövetségének elvi, ha nem is gyakorlati működésére. Azóta a nagy élettereknek, a hatalmas állami szintéziseknek, Európa egységesítésének gondolata hódít teret : a kisállamok, mint a nagyállamok életterének részei, oldódnak fel a nagy állami közösségben. Az *Egésznek* egyébként szendén uralkodó ártatlan kategóriája most félelmetes politikai árnyékot vet a kis nemzetekre.

Századunknak az előző század racionalizmusával szembenálló szellemi irányzata szökik szemünkbe a *jogtudomány* terén is abban a küzdelemben, amelyet az ú. n. *Begriffsjurisprudenz* és az *Interessenjurisprudenz*, vagyis a konstruktív jogtudományi és a céljogtudományi irányzat vív egymással. Az előbbi egyoldalúan túlozza a jognak gondolati vagy logikai fogalmi mozzanatait s ezért könnyen üres formalizmusban és fölös fogalmi játékban merül ki. Az utóbbi viszont hajlamos arra, hogy az ellenkező végletbe csapjon át s a jognak logikai s etikai oldalát egyes társadalmi csoportokban uralkodó nézetek és kívánságok iránt való túlzó engedékenységgel, az élet ösztönös követelményeinek és szeszélyeinek rugalmasságával elhanyagolja a törvények magyarázatában s alkalmazásában. Az érdekek «jogtudománya» gyakran túlzottan alkalmazkodik az élet pillanatnyi érdekeihez, szükségleteihez és ösztöneihez, továbbá a hatalom birtokosainak éppen adott politikai akaratához. A mai jogtudomány az *Élet* nevében és látszólagos igazolásával bizonyos országokban gyakran tér erre az útra. Pedig a jogtudománynak éppúgy lényeges eleme a fogalmi-logikai mozzanat, mint a társadalom életének szükségleteivel való állandó kapcsolat. A kettő úgy egészíti ki egymást, mint a forma és a tartal-

lom, a logika és a teleológia, az eszme és a cél. Az érdeklő tudományi irányzat mai előtérbe toluása szorosán összefügg korunk irracionális szellemével, amely általában a logikai formák szigorú helyébe az életösztönnek szétfolyó tartalmi plasztikáját szereti állítani.

Amint az élettudományban, a társadalom- és történeleméletben s a politikában szakít a XX. század az általános mechanisztikus gondolkodásmóddal, hasonlóképpen a *pszichológiában* is. A XIX. században a lélek tudománya tervszerűen és módszeresen szinte arra törekszik, hogy tárgyat, a lelket, az objektív-testi világban feloldja, önálló jellegétől megfosssa, sajátos létformájából mindenféle módszeres műfogással kiforgassa: a lelket mintegy megölje. A természettudományok sikereinek mámorában mindenáron a lélettudományból is természettudományt akar büszkén szerkeszteni: «lélettant lélek nélkül», ahogyan élettant «élet nélkül». A «lélek» szót, mint egységet jelentő kifejezést, nem is használja, hanem mindig csak «lelki tényekről», «lelki jelenségekről», «lelki tevékenységekről» beszél. Szinte fél a saját tárgyatól, a lélektől, mint aktív alanytól, a lelki jelenségek közös, egységes és személyes gócpontjától: a század szellemében lelki atomokra bontja, ezeknek passzív jövését-menését, mechanikus konfigurációit vizsgálja, a lelket személytelen tárgyként boncolja. Kigúnyolja annak naív föltevését, hogy a lélek önmagát is megragadhatja s hogy a lélettudományban az önmegfigyelés egyáltalában alkalmazható és hasznos kutató módszer lehet. Szemében az egyedül üdvözítő módszer a lelki tünetenyeket nem belülről, önmagunkra való ráélmelés útján is vizsgáló, hanem csakis kívülről kutató objektív módszer, amely a párhuzamos testi jelenségeket figyeli s ezekből következtet a lelki változások természetére. Csakis ez az objektív módszer felel meg hite szerint a természettudományok szellemének. A XIX. század lélekbúvára boldog, ha a lelki élet gazdag teremtő világát, előbb mechanikus elemekre bontva, valami alacsonyabbrendűvel: az állatok, a lelki betegek, a primitív emberek, a gyermekek reflexszerű

tüneteivel magyarázhatja. Nyilván ez is szükséges, de ebben nem merülhet ki a lélekbúvárlat.

Mindezzel szemben a XX. századnak mintegy újra fel kellett fedeznie a lelket : a lelki életet *egységes szerves Egésznek* fogja fel. Ez nem elemek vagy szétbontható állapotok pusztá gépies összege, hanem az én személyes tartalmainak folytonos és egységes folyása. A század elején a würzburgi iskola módszertani jogaiba iktatja az *önmegfigyelést*, mégpedig *Wundt*nak, a XIX. század fiának, minden éles tiltakozása ellenére, aki az *önmegfigyelést* a régi spekulatív metafizikai pszichológiába való visszasüllyedésnek bélyegzi. Tekintélyének szava már a pusztában hangzik el : az *önmegfigyelés* frigyre lép a kísérlettel s a gondolkodásra és az akaratra nézve meglepő új eredményeket talál, amelyek az én aktív személyes szerepét, a lelki élet egységét, a gondolati aktusoknak a szemléletes érzéki tartalmakkal szemben való sajátos szellemi jellegét hangsúlyozzák. Az új lélektudomány véget vet az asszociációs pszichológia régi mechanikus kísértetének. Ahogy az élettudományban, ugyanúgy a lélektudományban is, az *egységes Egész organikus gondolatából* fakad a modern lelki alakelmélet és struktúraelmélet szintetikus látásmódja. A társadalompszichológia is, amelyet néppszichológia néven *Wundt* főképp külsőszerű, objektív módszerrel mint néprajzi-történeti anyagot dolgozott fel, századunkban belsőszerű, a jelentésekre irányuló, megértő módszerrel épül ki. Korunknak az egyedi, az iracionális iránt érzett megbecsülése tör elő abból is, hogy különösen fellendült a differenciális pszichológiai kutatás, főképp ennek karakterológiai ága, a sajátos szerves lelki formák, a lelki típusok és alkatok «megértő» vizsgálata. Ezek a lelki formák nem lelki «elemek», «atomok» mechanikus összegei, hanem egyéni és személyes *Egészek*, amelyeknek sajátos alakqualitásuk van, ezt pedig nem kívülről «magyarázzuk», hanem belülről «megértjük».

A XIX. századnak egyoldalúan természettudományi modell után induló pszichológiájával szemben a XX. században megszületik a *szellemtudományi pszichológia*, amely a kísérletnek oksági módszerét kiegészíti a teleológiai szem-

ponttal. Nem a lelki elemekből indul ki, hanem elsősorban a lelki Egészből, mert az egyes mozzanatok az Egészbe vannak beágyazva s ez határozza meg a lelki tevékenységek célját és jellegét. A gondolkodás, érzelem és akarás jelentését és értelmét a személyiség Egésze s ennek alkata adja meg. E mellett a mai lélektudomány különös erővel koncentrálna magát a lelki élet biológiai hátterének vizsgálatára. A lélektudományi gondolkodásnak középpontjában áll a régebbi asszociációs-mechanikai felfogással szemben a *cselekvés*. Az ember nem pusztán megismerő, hanem elsősorban cselekvő, magát fenntartani és kifejteni törekvő lény, amelyet a maga életteréből kell megértenünk, lelki viselkedésmódjait az élet céljából és feltételeiből kell fölfognunk. A testi és lelki mozzanatokból álló *egész* emberi lénynek önkifejtése szolgálatában áll az akarás, az érzelem, a megismerés, a gondolkodás. Az élménytartalmak, a tudatbeli változások kutatását tehát a mai lélektudomány egybekapcsolja a mozgások, a cselekvés, a viselkedés vizsgálatával, mert a külső és a belső magatartás válhatatlan biopszichikai egység: tárgyilag és lényegileg együtt járnak. A mai lélektudománynak az is egyik jellemző jegye, hogy a XIX. század egyoldalú intellektualizmusával szemben, amely lehetőleg minden lelki jelenséget az értelemre iparkodott visszavezetni, az ösztönöknek, indulatoknak és érzelmeknek sajátos szerepét is jelentőségükhöz mért világitásba helyezi.

Az egyéniség megértő értékelése teremti meg a XX. században az elméleti lélekbúvárlat eredményeit gyakorlati célra alkalmazó *pszichotechnikát* is. A racionalizmus gépiesen egyformásító szellemével szemben, a század az ember egyéniségével a gazdasági-technikai élet, a közigazgatás, az egészségügy, a nevelés, az igazságszolgáltatás terén többet akar törődni, az egyéniségbe mélyebben iparkodik behatolni, ezt kiismerni, hogy a társadalmi szerkezetet és színvonalat megjavítsa és sok fonák állapotot kiküszöböljön. A gazdasági élet végre az utóbbi évtizedekben már nem pusztán névtelen quantumnak akarja a munkást tekinteni, hanem lelki minőségeit, hajlamait, egyéniségét megérteni, vele ennek meg-

felelően bánni, hivatását tehetségeinek irányában megszabni s ebben megerősíteni. A gép mellett az ember is, mint ilyen, érdeklődés tárgya, mert hisz az ember használja a gépet. A XX. században így megszületik az ember lelkével való bánásmód tudománya: a pszichotechnika. Célja az, hogy a mindent elmechanizáló és egyformásító racionalizmus egyéniesítő ellenszere legyen, azonban eszköze lényegében maga is a hajlamok és tehetségek racionalizálása. Ha a tudomány úrrá lett a technikával a természet felett, legyen úrrá a pszichotechnikával az ember lelki élete felett is, s ezt célszerűen használja fel mind az egyén, mind a társadalom javára. Persze a pszichotechnika mint racionális *tudomány* továbbra sem teszi feleslegessé az emberrel való bánásmódnak ösztönös, gyakorlati, irracionális *művészetét*, az ősidőktől önkénytelenül a mások lelki életébe beleélő pszichognóziist, amely a mindennapi társaséletben az emberismerésnek és emberalkalmazásnak mindig főforrása volt és marad.

A XX. századnak az a jellemző fogékonysága, amelyet az általánossal, a racionálissal szemben az egyedi, az irracionális iránt érez, nyilvánul meg a *típusfogalom* hódító erejében is. Ez nem az általánosításnak, a racionalizálásnak fogalmi rendező elve, mint az osztály, hanem a különböztetésnek, a finomabb differenciálásnak eszköze: nem az uniformizálásé, hanem a multiformizálásé, mert a típus sokféle egyedi átmeneti formát enged meg a merev osztállyal szemben. A század ott kezdi alkalmazni, ahol fejlődő lények különféle változatformáival találkozik: nemcsak a növény- és állatvilágban, hanem a szellem birodalmában is. A XIX. század még csak általános pszichológiát ismert, amely a meglett ember lelki életét általában iparkodott leírni úgy, ahogy mindenkiben lefolyik. A XX. század teremti meg a differenciális pszichológiát, amelynek célja éppen azoknak a különbségeknek megállapítása, amelyeket a lelki hajlamok, működések, egyéniségek mutatnak. Főfeladata a különféle lelki típusok rajza, ezek jegyei korrelációjának megállapítása, a tipikus lelki alkatok vizsgálata. Amikor *Dilthey* filozófiája «világnézet-típusokat», *Spranger* szellem-

tudományi pszichológiája «életformákat», *Spengler* kultúr-filozófiája «kultúra-típusokat» szerkeszt, ez mind a gondolkodás meghajlása az élet irracionális, egyedi mozzanatai előtt.

A XIX. század utolsó évtizedeiben a pszichológia oly gyorsan fejlődött, jelentőségének önérzete annyira fokozódott, hogy imperialista vágya támadt: elnyeléssel fenyegette a filozófiát. Abban a hitben kezdett élni, hogy mivel minden tárgy a tudatban jelentkezik, tehát a tudat tudománya a legáltalánosabb tudomány, a filozófia alapvető tudománya, sőt maga a filozófia. Ez a *panpszichologizmus* bekebelezni iparkodott a logikát, etikát és esztétikát, mert ezeken a területeken a pozitívizmusnak tényfetisizmusa alapján csakis az idevágó élmények keletkezését és lefolyását tartotta döntőnek. Ezzel szemben a XX. század elején erős *antipszichologista* irány veszi fel a harcot, amely a gondolkodási élmény tényének és a gondolt tartalom igazságának különválasztásával megvédelmezi a logika önállóságát (*Husserl*), az erkölcsi és szépségélmények tényeinek s a megélt értékek érvényességének megkülönböztetésével pedig biztosítja az etika és esztétika autonómiáját (*Rickert*). Ennek a védelemnek nem csekély szerepe van abban, hogy a XIX. századeleji nagy német idealizmusnak szelleme a mi századunkban az elméket újra megszállja: Fichte és Hegel újra világszerte feltámad.

III.

A metafizika újjászületése. — Irracionalista áramlatok és az intuíció. — Az «életfilozófia», mint visszahatás a XIX. század racionalizmusára és módszertani liturgiájára. — Az egyedinek jelentősége az általánossal szemben. — «A tudomány összeomlása». — Herakleitos és Parmenides mai ellentéte. — Élet és gondolkodás. — A tudomány céljának félreértése. — A filozófiai rendszerek alkonya.

Hogyan tükrözi vissza s emeli öntudatba a XX. századi társadalom kultúrájának s tudományos gondolkodásának szellemét a *filozófia*?

A XVIII. század felvilágosodása nem akarja elismerni a metafizika jogosultságát: a XIX. század elejének romantikája viszont a legfőbb tudománynak tartja. A XIX. század pozitívizmusa megint úgy néz a metafizikára, mint az emberi gondolkodás életrajzának arra a szakaszára, amikor az elme gyermekbetegségen megy keresztül. A század utolsó évtizedeinek új-kantianizmusa is a filozófiát kimerítve látja az ismeretelméletben, mely tagadó állásponton van a metafizikával szemben. Most a XX. század filozófiája kitör az ismeretelmélet negatív korlátai közül: bátorsága támad a metafizikai eszmélkedésre. Szemében az újkantianus ismeretkritika mindig csak a megismerés határait szabja meg, Nietzsche szavával «félénk tartózkodástan», az igazság feltételeinek számontartója, de nem egységes világképet teremtő erő: legfeljebb csak kapu az igazság «szentélyéhez», a metafizikához.

A század elején először Bergson szegezi szembe a szaktudományokkal a metafizikát: az előbbieket csak viszonylagos ismereteket, pusztán fogalmi szimbólumokat tudnak adni, az utóbbi ellenben, mint az Abszolútum tudománya, a valóságnak egyedi és egyszerű lényegét közvetlenül képes

megragadni. A mérész képzeletű s Platon szemléletes nyelvén megszólaló gondolkodó az értelemmel, amely mindig csak a dolgokban rejlő általános, ismétlődő, közös mozzanatokot fogja fel, szembeállítja az *intuíciónak*, amellyel mintegy a dolog belsejébe helyezkedünk, hogy itt megpillantsuk és szemléljük azt, ami egyszeri és egyetlen lényeg. Az értelem fogalmi elemzése már ismert, változatlan elemekre bontja szét a dolgot, tehát olyasmire vezet vissza, ami nem maga a dolog, hanem csak ennek szimbóluma: az intuíció ellenben magát a dolgot ragadja meg. Az értelem a fogalomtól halad a dolog felé, az intuíció a dologtól a fogalom felé. Az előbbi csak a merev, mozdulatlan létet, az utóbbi a folytonos levést, az örökös teremtő folyamatot fogja fel. Mert minden pillanatot az előzőhöz képest új, minőségileg különböző, kiszámíthatatlan.

Bergsonnak ez az antiintellektualista iránya a legszorosabb összefüggésben van antimechanisztikus felfogásával: az értelem atomokkal, szigorú okviszonnal, mennyiségi jelképekkel dolgozik, tehát már a mechanisztikus gondolkodásmódra és világnézetre van eleve utalva. Ellenben az ösztön s a belőle sarjadzó intuíció az élő valóságot, ennek sokféle minőségét, a folyton teremtő egyedi fejlődést ragadja meg, tehát nem a holt, passzív anyagnak, hanem a cselekvő Életnek közvetlen szemlélete. Az értelem az Életet nem tudja fölérteni, mert csak *kívülről* merev fogalmi székák durva hálójába fogja, holott az élet *belülről* áramlik s az életnek ezt a teremtő lendületét (*élan vital*) csakis magát elevenen beleélő közvetlen intuíció tudja megragadni. S ez a metafizikai felfogás, különféle változatban és árnyalatban, századunk gondolkodásának egyik tipikus jegye.

Az élet-, társadalom-, jog-, történet- és lélektudományban a XIX. század mechanisztikus szellemével szemben — mint láttuk — az *Élet* eszméje lép előtérbe, amelyben az Egész a részek fölött uralkodik. S amint ezek a tudományok probléma-tudatukban s gondolkodásmódjukban vitalisztikus színezetet kapnak: most hasonlóképp a filozófia is részben életfilozófiává alakul át, az ész racionalizmusa helyett az élet irracionális mivoltát s ennek intuitív látásmódját teszi meg tengelyévé. A század eleje óta olyan jellegzetes filozófiai irá-

nyok lendülnek fel s ragadják meg a rájuk már eleve diszponált társadalom lelkét, amelyekben az Élet fogalma diadalmaskodik, az Élet gyakorlati hatalma elhalványítja s jelentőségében lefokozza az elvont elméletet s ennek igazság-fogalmát. Az *intensity of life*től duzzadó Amerika kifejleszti a *pragmatizmust*, amely szerint az Élet uralkodik a gondolkodás, a gyakorlat az elmélet fölött: az igazság ismertetőjegye csak a cselekvésre vonatkozó haszon, a megismerés az élet pusztá eszköze, amelynek igazságértékét csak az adja meg, vajjon az Életet fejleszti-e.

Ugyanekkor Dilthey alkalmatlannak bélyegzi az elvont analitikus gondolkodásmódot, a XIX. század jellegzetes ismerőljárását, a történéis folytonos összefüggésének, főkép a szellemi-történeti életösszefüggéseknek felfogására. A világnézetek végső gyökereit a feláramló Életben tapogatja ki: nem a világból kell az Életet megérteni, hanem megfordítva: az Élet jelentéséből kell jutnunk a világhoz. *Eucken*nek szinte prófétai sugallatú idealista aktivizmusa is antiintellektualista világnézet, amely az Élet önálló alakítására, az Élet emelésére és tágítására irányul. Szemében már a XIX. század végén az egész emberi történet nem egyéb, mint «az Élet önmagakeresése», az életmetafizika pedig az a törekvés, amely az életnek időfeletti értelméhez akar emelkedni, az élet szellemi egészéhez s a szellem egész életéhez.

Kierkegaard és *Nietzsche* a logocentrikus gondolkodású XIX. század fia; biocentrikus filozófiájuk azonban a XX. században hat, mert ennek lelke hangzik rá igazán az értelem hatalmába vetett hit káprázatait szétromboló irracionalizmusukra. A mult század közepén eltemetett *Kierkegaard*nak valóságos renaissance-a van manapság, mert azt hirdeti, hogy nincsen semmi szilárd, objektív, véglegesen lezárt, hanem csak levő exisztencia, ugrásszerű fejlődés, szubjektív személyes élet és igazság. A filozófia csak belső élményeink ügye az objektív érvény lehetősége nélkül. A lét tartalmát nem ismerjük; értelme belső életünkben rejlik, de nem élményeinkre való reflexiónkban. A logikai gondolkodás, amely a világról objektív képeket és fogalmakat ígér, merőben célját téveszti. Az igazság csak szubjektív, mert az egyéniség-

től függ. Sőt ezt a gondolatot Kierkegaard meg is fordítja : a szubjektivitás az igazság. És Nietzsche is hasonlóképen nem a saját kora, hanem a XX. század fogékony lelke számára hirdeti plasztikus, a gondolatok minden árnyalatát kifejező, művészi sugalmazó nyelvén, hogy a fogalmi megismerés csak az Életnek, a hatalomra törő akaratnak szolgálatában áll s nem alkalmas arra, hogy a valóságot híven megragadja. A dolgokról csak metaforákban, fetisiztikusan gondolkodunk, a magunk tulajdonságait vetítjük beléjük. A megismerés célja csak a dolgok felett való uralkodás, az Élet fejlesztése. Gondolkodásunk formái, a kategóriák, csakis biológiai-hasznossági eredetűek. Minden emberi gondolkodás mögött ösztönök és értékelések rejtőznek : a gondolkodás az akarat terméke. A gondolkodás törvényei csak a tőlünk logizált világ számára érvényesek. Úgynevezett «igazságaink» csak az emberi nem hasznosnak bizonyult tévedései. *Nietzsche*-nek ez a felfogása és az a gondolata, hogy nincsenek okok s törvények, nincsen kényszer, igazában nem a saját, hanem csak *Bergson* korában találunk visszhangra. Anyag, atom, lökés, nyomás stb. nem tények, hanem csak szubjektív interpretációk. A mechanika csak jelrendszer az egymással küzdő és egymást legyűró akaratquantumok tényei számára.

Az Élet hatalmát és elsőségét, másfelől a gondolkodás tehetetlenségét szegezi egymással szembe korunk egyik robusztus és jellegzetesen eredeti gondolkodója : *Klages*. Az életnek, az önfeledt, a magát az élményeknek odaadó, teremtő vitalitásnak legnagyobb ellenségét a mindent tudatossá tenni iparkodó szellemben látja. A valóság csak megélhető, de nem gondolható. Amennyiben mégis gondoljuk, eltorzítjuk. A valóság nem önmagukkal azonosnak megmaradó dolgok összege, hanem örökös folyás, változás, keletkezés és elmúlás. Az azonosság eszünknek pusztá fikciója s ezen épül fel a létezés, a megmaradó dolog, a szubsztancia fogalma. A tudomány diadalmaskodik ugyan a természet felett, de a valóságtól mindjobban távolodik, fikcióival mind idegenebb lesz vele szemben, eleven sokszínűségét és minőség-gazdagságát fogalmilag lepárolja, rezgésszámokra redukálja, a mechanikus ismétlődés törvényeiben feloldja. A valóságnak

ez a tudományos képe már nem az átélt valóság. A *Logos* megöli a *Biost*, a valóság termékeny életerőit s ezek helyett mesterséges holt fogalmakat halmoz fel. A nemtudatos lelki élet a vitalitás áramlása, minden teremtő képesség forrása: a tudatos gondolkodás ellenben elidegenít a valósággal egy-nemű élményektől, ezeket kiszárítja s így az Életet megbénítja. Ezért a szellemet, «ezt a minden Életet megölő hatalmat», száműzni kell. A cél: az ember legyen az Életnek újra eredeti tudattalan hordozója. Ehhez a célhoz vezető út csak a léleknek dionysosi belemerülése a természetbe s a vele való sympathetikus eggyéválás.

Hová lesz azonban ezen az úton — kérdezhetjük Nietzsche tanítványától — az embernek sajátyszerű embersége? nem süllyed-e vissza az állatok vegetatív életébe? Jellemző, hogy a XIX. századi naturalizmus fájának ez a mi századunkba is áthajló vitalisztikus ága nem tud igazán virágba borulni: a *Logos* hívei mint vadhajást nyesegetik, mert meg vannak győződve, hogy a személyiség, a társas közösség, az emberi történet nem érhető a pusztá természeti létformákból: ezek sajátyszerű *szellemi* jelenségek. A XX. század filozófiája nagyrészt ezt bizonyíttatja a XIX. századdal s ennek mai naturalisztikus csökevényeivel szemben. S ennek a szellemnek ideális értékrendje van, amely objektív érvénnyel bír. A XX. század filozófiája törekszik kidolgozni platon- aristotelesi nyomon az önértékek elméletét. S ezzel függ össze, hogy a legrangosabb filozófusok Euckentől és Bergsontól Sprangerig és Hartmann N.-ig pozitív álláspontot foglalnak el a vallás és a metafizika irányában is.

Az Élet filozófiájának imént jellemzett képviselői az ösztönből kisarjadt intuíció útján akarják a világot «megismerni». Az intuíció különféle formájának térhódítására jellemző, hogy még *Husserl* is, a logicizmus képviselője, akinek egész élete arra való vállalkozás, hogy a filozófiát «szigorúan exakt tudománnyá» (*strenge Wissenschaft*) avassa, ennek elérésére fenomenológiájában az apriori lényeglátás (*Wesensschau*) intuitív alapján törekszik. Halála előtt ilyen címen írja meg hatyúdálát: «Az európai tudományok váltsága» (*Die Krisis der europäischen Wissenschaften. Philo-*

sophia. Belgrad, 1937.). De kérdezhetjük : jogunk van-e erről szólni? Vajjon nem haladnak-e sikeresen a tudományok eddig sohasem látott nagyüzemben a megismerésnek nagyszerű célja : az objektív valóságismeret irányában, hogy általános érvényűen s mind behatóbb részletekben állapítsák meg azt, milyen a természet és a szellem világa? Vajjon nem éppen az utolsó évtizedekben hatolt-e bele a mikrofizika az atomoknak, a mikrobiológia a géneknek világába?

A tudományos munka világszerte ösztönösen továbbfolyik, az emberiség problématudata egyre gazdagodik s elrészleteződik, a gyakorlatban beváló, a technikában is szentesítést kapó elméleti-fogalmi megoldások száma egyre növekedik. S mégis a XIX. századnak a tudományért feltétlenül rajongó s a vallást is vele pótolni iparkodó optimizmusa most a XX. században megtorpan, az Élet hatalmával szemben a tudomány csődjének bizonyos árnyalata, a «Zusammenbruch der Wissenschaft» hangulata férkőzik a lelkekbe : tetemes részük már nem várja a tudománytól sem a világ rejtélyeinek végleges megoldását, sem az Élet értelmének végső meghatározását. Mintha megrendülne az emberi ész erejébe vetett hit, noha a természettudományok egyre nagyobb sikereket érnek el, a szellemi tudományok is meglepő módon gazdagodnak eredményekben, a technika pedig egyenest eddig a képzelet szárnyain is alig utólérhető csodákat művel.

S mégis azoknak jórésze, akik a tudásról, az ész munkájáról elmélkednek, az életnek irracionális hatalmát értékesebbnek tartják, mint a megismerésnek, a tudománynak erejét : az *irracionálizmus, az antiintellektualizmus különféle árnyalatban a XX. század tipikusan jellemző világnézeti iránya.* A korlélek társadalmi talajával is összhangban van ez a meggyőződés : annak, amit az ész tudománya megismertnek tekint, nincs igazi köze magához a léthez, az eleven valósághoz ; a tudomány sohasem tudja megtalálni az utat az egységes *egész*hez, ami éppen ezért mindig csak üres gondolat-szkéma, elméleti törekvések feladata marad. Az ész az elvontban és általánosban kielégítve tudja és érzi magát : az antiintellektualisztikus áramlat viszont az élet egyedi

gazdagságának, ésszel föl nem érhető kimeríthetetlenségének elismerését követeli. Az Élet és Valóság nem szorítható és lajstromozható be mindenestül az ész tudományos fogalmi rendszerébe : a gondolkodás nem pusztán az általános alá foglálás, hanem szétválasztás, különszerűsítés, individualizálás is. A Világ és az Élet gazdagabb, sokrétebb, színesebb változatú, semhogy minden benne ésszel felérhető lenne ; több, mint mérő mechanizmus és matematikum ; több, mint mérhető mennyiségek pusztá summája : tele van eredeti, az általánosra vissza nem vezethető egyedi minőségekkel. Az ész tudománya az általánosnak kiszívására berendezett *módszertani liturgiájával* a modern kultúrát megmerevíti s az élet fölött szuveréne akar uralkodni. Pedig az élet a maga teremtő ösztönös dionysosi mámorával értékesebb, mint a túltudatos apollói tudomány. Az ész fogalmai túlságosan gyengék ahhoz, hogy az igazságot végleg és mindenestül megragadják és kifejezzék. Aki közvetlenül szemlélni tud, — és ez az igazi teremtő élmény — annak nincsen fogalmakra szüksége, hogy a szemléletet racionalizálva leírja. A tudományos, racionális fogalmak csak demokratizálják a megismerést, ellaposítják, az embert a valósággal való közvetlen élményszerű érintkezéstől eltávolítják, képtelenné teszik a szemlélésre, meggátolják abban, hogy diadalmaskodjék az Élettel való újraegyesülés által. Az általános és objektív tudomány feloldja az Élettel, a Valósággal való tudattalan kapcsolatot. A mai antiintellektualisták szeretnek hivatkozni a görög világ lehanyaglására, mint a tudomány következményére : Athén tönkrement, amikor az intuitív *Platon* művészi alkotása ködbe borult ; a művészi szemléletes mámor helyébe az Ész közvetett fogalmi világa lépett, amikor a platonai akadémia szelleme elplebejusodott. Az istenek megvetik az ösztöntől elszakadt, túltanult embereket, a sokat tudókat, az éppen ezért gögöseket. Az európai kultúrának is egyébire van szüksége, mint tudományra, hogy valóban teremtő lehessen. Ott, ahol ma is alkot, azt nem a tudomány útján viszi végbe. A mai túlajtott, még mindig mindent racionalizálni iparkodó tudomány — mondják — csak annak tanúsága, hogy a nyugati ember elvesztette a világritmussal

és a saját irracionális lényegével való kapcsolatot : a fogalmaknak hamuszürkére kiégetett világában él.

A XX. századnak ez a tipikusan föllépő irracionalista gondolkodásmódja azonban nem veszi észre, hogy az észet ugyancsak éppen az észől kovácsolt fogalmi fegyverekkel támadja. A szabadon feltörő, ösztönös Életet akarja diadalra juttatni az elvont, holt és merev fogalmakkal szemben. Az igazság világító tornyát azonban — már pedig az igazság fogalmára neki is szüksége van, mert a maga felfogását tartja a fogalmi racionalizmussal szemben igaznak — az élet tovarohanó és változó áramába állítja, amely egyhamar elnyeli. Így az élet zúgó-változó folyamának dinamikája magával sodor minden változatlan elvet, statikus lényeket, elmosza a szilárd szellemi partot. Az Élet győzelme a relatívumnak diadala az abszolútum fölött, a tovatűnőnek az örökkévaló fölött. A «minden változik» herakleitosi elvnek abszolúttá emelése a tudományt fellazítja, sőt feloldja, minden szilárdat kilúgoz belőle. Az igazságok csak hasznos és alkalmi munkahipotézissé halványulnak ; a logikai törvények csak gazdaságos gondolatszokássá biologizálódnak ; a dolgok puszta ismeret-szimbolummá vékonyulnak, a természeti törvények csak gyakorlati megközelítő statisztikai értékekké fokozódnak le ; a gondolati szükségképesség csak számítási lehetőséggé, a bizonyosság sejtéssé csúszik alá ; az «objektív» tény csak az elmének szubjektív, módszertani virtuóz műfogásává törpül a megismerés munkája számára ; minden ismeret fikcióvá légneműsödik ; a gyakorlatnak életperspektivizmusa dönt a teoretikum fölött, az ösztönök és érzelmek győznek intuíció útján a racionális gondolkodás fölött. Mindebben egy úton halad bizonyos elágazásokkal a pragmatizmus, a gondolatökonizmus, a bergsoni intuicionizmus, az egzisztenciális filozófia, az újpozitivizmus, az újromantika és a misztika.

A XX. század irracionálizmusa *Herakleitos* nyomában halad, aki minden fogalmat a világ relatív folyásában oldott fel. De azért ebben a században is élnek eleai-típusú gondolkodók is a *Parmenides*fajtájából, akik a valóság és élet tovarúgó hullámaiban az ész erejével a szilárdat, a változatlant, az abszolútumot keresik : az égbolt folyton változó felhői között

az örök igazságok és értékek állócsillagai után kutatnak. Az *Életnek* irracionális ösztönös dinamikájával szemben nem mondanak le az *Ész* szellemi hatalmának statikájáról. A változó tarka tartalmakkal szembeszegezik a változatlan és állandó formák kategóriáit, a létnek világa fölé feszítik ki az érvénynek logikai hálóját s a valóság birodalma fölött iparkodnak szemlélni az örök értékek rendszerét. Ma jobban, mint valaha, szembenáll egymással a kor gondolkozásában az *Élet* relativizmusa és az *Ész* abszolutizmusa, a korszellemnek a mélységből feltörő irracionalizmusa és a tudományos jellegét megőrizni törekvő filozófiának racionalizmusa, az előbbinek nyugtalan és meleg élménymámora, az utóbbinak nyugodt és hideg logizmusa: az egyik feltétlenül hisz az *Élet* hatalmában, a másik az *Észnek* minden fölött diadalmas uralmában. A *Bios* híve a gondolkodást csak az élet hasznos termékének nézi, a *Logos* híve az életet csak a gondolkodás egyik kategóriájának tekinti; az előbbi szétrombolja az igazságot, mert az élettől függővé teszi, az utóbbi elhalványítja a valóságot, mert az ész szürke fogalmaiban akarja az eleven tarka világot felfogni; az előbbi kezében az értelem az élet pusztá szerszámává törpül, az utóbbi szemében a lüktető, pirosuló élet a gondolkodás egyik székéjévé szürkül.

Élet és gondolkodás, irracionalizmus és racionalizmus, gyakorlat és tudomány azonban csakis az elméletben kihelyezve áll ily élesen és idegenül egymással szemben. A valóságban egymást folyton táplálják és kiegészítik, együtt járnak, válthatatlan egységet alkotnak. Csakhogy a hangsúly hol az egyikken, hol a másikon van nagyobb erővel: a XIX. században a gondolkodáson, a XX. században inkább az *Élet*en. Ha az egyik túlsúlyra jut, akkor hatalmát a másik le akarja rázni s új erőre kap: a racionalizmus és irracionalizmus, felvilágosodás és romantika, elvont fogalmi észmunka és konkrét szemléletes gondolkodásmód hullámszerűen váltakoznak, a nélkül, hogy bizonyos mértékig nélkülözhetnék egymást. A tudomány is kap hatalmas indítékokat az *Életnek* irracionális, érzelmi és akarati háttéréből s az élet ereje is fel-fokozódik a tudomány fogalmi munkája nyomán.

Az irracionális különféle irányai a XIX. század túlzó racionalizmusával szemben helyesen mutatnak rá arra, hogy a világ jelenségei nemcsak törvényszerűen egyformák, de egymástól egyedileg különbözök is s ezért az egyedi létformát tisztelni és vizsgálni kell; hogy nem minden egyszerűen egyetemesíthető és racionalizálható; hogy a világ több, mint merev mechanizmus, több, mint óriási mennyiségtani feladat, amelyet az ész a Laplace formulája alapján megoldhat; hogy a világ nemcsak mérhető mennyiségekből áll, hanem benne mérhetetlen egyedi és ősi minőség lakozik. Ezek az egyedi létformák azonban nem állanak mégsem ily mereven az általánossal szemben, mert sok-sok tulajdonságukat az általános átfogja. Ha pedig a tudomány a dolgokban nem az általánost, hanem az egyszerű-egyedit kutatja, ez az individualizálás még nem jelenti eleve azt is, hogy bele kell vesznie az irracionális szétfolyó áramába. A XX. század tudománya már szakított a XIX. századnak azzal a dogmájával, hogy az észnek főadata csakis az általánosnak, a törvényszerűnek kiszívása lenne s az igazság csakis az általánosban lakozhatnék. A fogalomalkotás nem eleve, természeténél fogva általánosító: nemcsak univerzális, hanem szinguláris fogalom is van. Az utóbbit a XIX. században úgyszólván csak az iskolai logika ismerte: a XX. században az egyedi fogalom erőiesen benyomult a tudomány szellemébe és módszertani gyakorlatába, sőt a metafizikába.

Nyilvánvaló, hogy a tudomány nem mereven általánosító elvont fogalmi skéma; de másfelől az is bizonyos, hogy az Élet sem csak tarkán változó folyás és lendület, benne is van bizonyos állandó elem, szilárdabb rend. A szerves életben az egész és részei között állandó strukturális viszony áll fenn, a különbségek mellett van megegyezés is, a variációban benne lakozik állandó rend is. Ahol pedig rend van, ott az ész jogosan veti ki logizáló törzsfogalmainak hálóját. Azonban az Élet híve a fejlődésben örökösen csak a változást látja, míg az Ész védője mindig a rendre függeszti szemét: az egyik az élőlényben mindig csak a funkciókat tartja szeme előtt, a másik meg csak a struktúrát; az egyik a szervek dinamikájára, a másik csak a szervek statikájára gondol, pedig a kettő

válhatatlan egység. Az Élet nemcsak fejlődés, de rend is : viszont a gondolkodás nemcsak rendet teremt, de fejlődik is.

A természetben rend van, amelyet eszünk meg tud ragadni. A dolgok egyediek és különfélék ugyan, de bennük lakozik bizonyos egyneműség és tárgyi rend is. S az észnek is megvan a maga kategória-rendje, amely csodálatosan megfelel a tárgyi rendnek. Ha nem lenne meg a kettő között ez a conformitas, akkor a megismerés lehetetlenné válnék. Az Ész logikája nem szuveréne lebeg a világ fölött, hanem benső összhangban van vele. A dolgok rendje a fogalmak rendjével, ha sok tévedés árán s nem kimerítőleg is, fokozatosan kidolgozható, mert a kategóriák az észnek nem pusztán szubjektív törzsfogalmak, hanem objektív érvényük is van. A logika résztvesz a természet célszerű organizálásában s ezt mélyen áthatja. Az Ész és a Világ bizonyos megfelelőségének metafizikai fölteveése nélkül érthetetlen a tudományos megismerés, a tudománynak a valóságot bámulatatosan anticipáló gondolkodása és technikai alkalmazása.

A gondolkodás kategóriái tehát nem állanak ellentétben az Élettel sem : nem olyan merevek és erőszakoltak, nem oly hidegek és meddők, mint az irracionizmus elrágalmazza őket, hanem rugalmasak, a valósághoz és az élethez simulók, velük homológok és ezért termékenyek. Ha annyira idegenek lennének a valósággal szemben, akkor miképpen érthetnők meg, hogy a tudomány a valóságot oly csodálatos sikerrel tudja meghódítani, az ész matematikai spekulatív szempontjait a valóságra oly sikeresen tudja alkalmazni, a világot minden irányban hatalmába ejteni s gyakorlatilag-technikailag kiaknázni? A XX század irracionizmusa nem tudja sem az elméletben, sem a gyakorlatban kimutatni a tudománynak tehetetlenségét, megtörni az Észnek kategoriális hatalmát. Legfeljebb tudatosabbá teszi — s ez érdeme — a tudománynak korlátait és egyoldalúságát, erősebb fényt derít ateoretikus, érzelmi és akarati tényezőire, az élet mélyéből feltörő erőkkkel való összefüggésére és küzdelmére. Amikor azonban ezt cselekszi, maga is az Ész formáit használja, mintegy az *irracionalizmust racionalizálja*. A valóság szerinte alogikus, ezért nem racionális gondolkodással, hanem csak

az intuíció erejével ragadható meg a maga eredeti mivoltában. De amikor az irracionális különféle válfaja a valóságot alogikusnak minősíti, vajjon ugyanakkor már nem használja-e ebben a meghatározásában a logikát, amelyre az Észnek tőle lenézett tudománya mindeközéig támaszkodott? Az Élet hatalmának elmélete az Ésszel szemben maga is észbeli szerkesztmény, amely fogalmakkal dolgozik, meghatároz és osztályoz, azonosít és különböztet, bizonyít és cáfol, következtet és számol. De mehet-e az irracionális elmélete logika nélkül egyáltalán filozófia-számba?

Az irracionális irányba is számos értékes és termékeny intuitív gondolattal gyarapította megismerésünket. Ennek logikai formát és igazolt alkatot azonban mindig csak az Ész tevékenysége tud adni. A XX. század anti-intellektualizmusa sokszor termékenyen figyelmeztet a világ minőségi oldalára is, amiről már a gondolkodást bizonyos fokig leszoktatta a Galileitől kezdve mindent mennyiségi viszonyra visszavezető természettudomány: ma már az egyedi minőségek kutatása is komoly tudományos feladat számába megy. De azért továbbra is kérdezhettük: honnan veszi a jogot az irracionális az Élet nevében, hogy a valóság vizsgálatában csakis a folytonos egyedi változást, a teremtő levést vegye figyelembe s mindazt, ami általános, ami ismétlődő, ami rendet és törvényszerűséget jelent s a természet fölött szellemi és technikai hatalmat képvisel, megvesse, mellőzze, vagy legalább is másodrendűvé törpítse? A XX. századnak ezzel a filozófiájával nem szabad lenéznünk a XIX. század gondolkodásmódját: hisz ennek értékes örökségéből élünk, amely a fejlődésnek természetes szakasza volt. Alapeszméi és törzsfogalmi a múltból beleterjednek lépten-nyomon — egyszer pozitív, máskor negatív előjellel — jelenünkbe is.

Sokszor olyan célok és feladatok nem teljesítésével vádolja az irracionális áramlata a tudományt, amelyeket ez nem is tűz ki felelőssége tudatában maga elé. Vajjon állította-e valaha a komoly s nem műkedvelő tudomány, hogy a valóságról teljesen adaequat képet tud szerkeszteni, a dolgok végső lényegét meg tudja ragadni s határtalanul

színes és sokrétű egyediségüket ki tudja méríteni? Vajjon a tudománynak, amikor lehetőleg mindent *quantifikál* s törvényszerű, *általános* formulákat állapít meg, van-e eszé-ágában is megtagadni az *élmény*-valóságnak minőségekben gazdag, konkrét, *egyedi* jellegét? Vajjon tagadja-e a szemlélet jelentőségét az elvont gondolkodás *spekulatív* ereje mellett? Vajjon éppen a tudományok legkiválóbb képviselői nem hangoztatják-e az intuíciónak, a közvetlen s nem-fogalmi lényeglátásnak felfedezésükben játszott jelentékeny szerepét? Vajjon nem hatja-e át éppen a mai szaktudományt a végső kérdésekre nézve az *ignorabimus*nak gögtől mentes hangulata? Vajjon a problématudatnak mind nagyobb elfinomodása nem éppen az irracionalizmus malmára hajtja-e a vizet, amikor a mind több tudás mind több problémát is jelent s egyben mind élénkebben figyelmeztet az ész gyarlóságára, a tudomány határait a valósággal és étellel szemben?

A tudomány portáján mindezekben az irracionalizmus nyitott ajtókat döngöt. Helyes, ha a tudományt figyelmezteti néha büszke egyoldalúságára. De ha a tudományt bizonyos feladatok szempontjából tehetetlennek és meddőnek tartja, vajjon mit iktat az ész munkájának helyébe? Közvetlen, szétfolyó, amorf meglátásokat, szeszélyes intuitív ötleteket és gerjedelmeket, érzelmi sejtéseket, ösztönös villódzásokat, szubjektív lelki felmozdulásokat, rendszertelen akarati kapródzásokat. Vajjon nem kénytelen-e, ha komolyan akarja használni az életnek közvetlen felvillanásait, ezeket az ész formáiba önteni, a logika közös nevezőjére hozni, mindenki számára érthetővé tenni, azaz : racionalizálni? Így az Élet dinamikája nyilván rászorul a gondolkodás statikájára, az Élet létbeli folyása a tudomány észbeli formáinak logikai szilárdságára. Az Élet relatív tartalma csak valami állandó abszolútumon mérhető s viszont az abszolútum az Élet relativumában bontakozik ki. Ezen az alapon szükségképen kezet kell fognia az irracionalizmus és a racionalizmus, a relativizmus és az abszolutizmus, a dinamikus és a statikus világnézet képviselőinek. Élet és gondolkodás szerves egység : a gondolkodás a magát for-

máló Életnek felsőbbrendű aktusa. Az Élet termékenyen fejleszti a gondolkodást s a gondolkodás plasztikusan mintázza az életet. Az Életnek, ha nem akar szétfolyni, gondolkodnia kell; s a gondolkodásnak, ha nem akar elvontan kiszáradni, elevenen élnie kell. Az Életben válik reálissá a gondolkodás s a gondolkodásban emelkedik ideálissá az élet. Az Élet megvalósítja a gondolatot s a gondolat megtisztítja az Életet. Ha az Élet elszakad a gondolkodástól, magasabb értelmétől megfosztott természeti folyamattá automatizálódik; ha a gondolkodás viszont elidegenedik az Élettől, öncélú meddőségre kárhózik. A tudomány fogalmainak az Életben kell gyökerezniök s az Életnek a tudomány fogalmaiban kell megszilárdulniok. A tudomány nem lebeghet mint üres észformák rendszere az Élet fölött, amelyből tartalmat kell merítenie: s az Életnek, mint formátlan tartalomnak nem szabad meddón sóvárognia az Ész kategóriái után, hogy ezeket betöltse, hanem a kettőnek szervesen együtt kell működni s békésen élnie. A gondolkodás Élet nélkül elvontan üres: az Élet gondolkodás nélkül ösztönösen vak. A XX. század filozófiája sem teheti őket igazán egymás ellenségévé, legfeljebb az elmélet dialektikus légkörében. A kultúra mindig kettőből támad: érték-érzésből és gondolkodásból.

Ha az irracionális irány a szellemet az élet elleniségének kiáltja is ki, századunknak más gondolkodói már kísérletet tesznek arra, hogy az élettelen *testi*, az *élő*, a *lelki* és a *szellemi* világot mint egymás fölé szervezkedő létrétegek egységes hierarchiáját építse föl. *Hartmann N.* mind a négy létsíkot autonómnak tartja ugyan, de úgy, hogy minden létfokozat a legszorosabb összefüggésben van az alacsonyabb rétegekkel, ezekre támaszkodik s ezekkel tűnik is el. Az *élettelen testi valóság* kiterjedt, elemekre bontható, melyek a tér bizonyos részeit egymás mellett betöltik. Az *élő szervezet* is ezekből épül fel, de egy léplusz jellemzi: a részek sokféléjén az Egész uralkodik. Az élő lények némelyikének a pusztá életjelenségeken kívül *lelki jelenségei* vannak, amelyek sajátzerű Én-gőcponthoz tartoznak, a tudathoz, amely előtt a dolgok mint tárgyak megjelennek s amely

akarataival a dolgokra tud hatni, a világfolyamat rendjébe belenyúlni, miközben érzelmei vannak, kellemesen vagy kellemetlenül érzi magát. Ez a lelki élet az érzékileg észrevehető anyagi világ területére vonatkozik, a világ hat reá s ő hat vissza a világra. A *szellem* ennek fölébe helyezkedik: a jelentések és értékek világába emelkedik; nincs kötve az érzékihez, ebben meglátja az általános értelmet, a relativumot az abszolútumon méri. Ez a szellem objektiválja a maga jelentéseit és értékeit a vallásban, erkölcsben, művészetben, tudományban, jogrendszerben. A szellemnek ezek az objektivált formái érzéki-anyagi burokokban jelentkeznek: hang- és írásbeli jelekben, társas viselkedési módokban, kultuszformákban, képekben, szobrokban, épületekben, könyvekben stb. A szellem mindig a *mundus sensibilis*-ben van adva számunkra: az érzéki jelekből kell megragadnunk, megértenünk, kihallanunk a szellem jelentéseit, céljainak és értékeinek összefüggéseit. A szellem tehát rászorul a lélek segítségére, amely az érzéki szemléletek útján mintegy a nyersanyagot szolgáltatja s az ösztönök, akarás és érzelmek mint indítékok útján az értékjelentések foganásában segítenek neki. A szellem létfokozata a lélek hajlamainak, fogékonyságának, képességeinek létrétegén keresztül lenyúlik a biológiai létsíkba is s ezen át függ az élettelen világtól is. De azért ennek a függésnek ellenére a többi létréteggel szemben a szellem bizonyos fokig autonóm, a léthierarchia csúcsán trónol: az egész testi-lelki ember elé célokat tűz ki, ennek tevékenységét a szellemi jelentések és értékek irányában formálja: gondolkodását az igazság-érték, cselekvését az erkölcsi érték, alkotásait a művészi érték értelmében szabályozza. Az eltűnő testet örök érték-jelentések hordozójává avatja. Hogyan lehetne tehát a Szellem az Életnek ellensége? Ellenkezőleg: a Szellem a maga gondolkodásával és értékelésével az Életet szolgálja, mert föleimeli, tágítja, megtisztítja, megnemesíti, felsőbbrendű szintézisbe iktatja. A Szellemnek így felfogott gondolata az irracionalizmust és a racionalizmust, az Életet és a Tudományt egymással kibékíti és összhangba hozza. Az Élet természeti oldalára célozva, itt is igaz Goethe szava: «Wer

vom Geiste handelt, muss die Natur, wer von der Natur spricht, muss den Geist voraussetzen.»

Az irracionális természeténél fogva hadilábon áll az észnek egységesen fogalmilag kicsiszolt nagy filozófiai rendszereivel. Távolról sem lehet becsúgya intuitív ötletfoltokból rendszert összefércleni, mert ez szembeszőkő önellemmondás lenne: a rendszer lényege a szoros, logikailag igazolt összefüggés. Az életfilozófusok ezért nem szisztematikus filozófusok. Dilthey például a filozófia feladatát a világnézetek típizálásában látja s nem új egységes rendszer megteremtésében. Nietzsche, Bergson, Klages stb. gondolatgazdagsága nem kristályosodik ki fogalmi rendszerré: ez alapelvükkel is ellenkeznék. A rendszer az irracionális szemében csak személyes, de nem logikai-tárgyi ügy. Ha önkénytelenül is a logika fonalán rendszeresebben s nem aforisztikusan fejtik ki gondolataikat, akkor is ezt «nyílt rendszernek» minősítik. Miért? Mert náluk az egyetemesnek, az egynek, az abszolútumnak helyébe a különösnek, az egyesnek, az egyedinek sokasága lép, ez pedig kimeríthetetlen, folyton növekvőben van, sohasem alkothat zárt rendszert. A rendszer előttük eleve gyanús, mert az Élet tarka teremtő egyedi gazdagsága nem gyömszőlhető bele egy «rendszer» fogalmi fiókjaiba, mint ahogy az Észnek XIX. századi szürke logikai bürokratizmusa elgondolta. Nietzsche szava a XX. században jut érvényre: *systematisch, also unwahr*.

Az Élet filozófiája itt is túlzásba megy, mert megfeledeznek arról, hogy amikor a gondolkodás az egyest elkülöníti és partikularizálja, amikor az Egész szerkezetét, mint a részeknek kölcsönös összefüggését megállapítja, amikor tagol: akkor is már szisztematizál. Azonban a Logos hűveinek táborában is századunkban erősen megfogyatkozott a filozófiai rendszeralkotás kedve és lehetősége. Ma, a szaktudományok rendkívüli előrehaladása korában, nem lehet könnyű szerrel, mint a XIX. század elején, a nagy német idealizmus korában, néhány formális ösztövért elvet kijelenteni s ezekből a színes, gazdag világot mindentől levezetni. A tudományok kategóriarendszere rendkívül kitégult: nem lehet

rájuk erőszakolni apriori módon a tünetmények sajátságaihoz nem illő alapkategóriákat, amelyekből a «rendszer» kiindul. Így nem természetes, hanem csak mesterkéltség kölcsönözhető a filozófiai világgépnek. Ma már eleve idegenkedik a kritikai gondolkodás olyan «rendszerből», amely a létet a tudatból vagy a tudatot a létből, a szellemet az anyagból vagy az anyagot a szellemből, az életet a mechanizmusból vagy a mechanizmust az életből, a világot pszichomorfonaszokból vagy a monaszokat a világból, az egész emberi történetet a gazdasági viszonyokból, a tudatot a tudattalantól akarja maradék nélkül levezetni s magyarázni. Korunk ezért nem lehet a zárt, fényes és bámulatot parancsoló, szilárd logikai architektúrájú és impozáns rendszerek kora. Ha ilyen rendszer merész fogalmi oromzatával mégis fölbukkan, csakhamar el is tűnik.

A *végző* cél természetesen a rendszer, mert a világ egyseges reális összefüggésének a fogalmak logikai rendszere felel meg. Ehhez az eszményi célhoz mérten azonban a XX. század filozófusa szerényebbé halkult. A világ és élet nagy problémáin töri ugyan a fejét, az egyes örök problémák megoldására kísérletet tesz, de sokkal óvatosabb, a nehézségeknek jobban tudatában van, semhogy egyhamar zárt rendszert szerkesztene, amelynek alapkategóriái mint állványok csakhamar összeomlanak vagy idővel elkorhadnak. Századunk bölcselkedésének ez is jellegzetes vonása: az óvatos bizonytalanságnak s a gondolkodás eredményeivel való elégedetlenségnek dianoétikus erénye mintha növekvőben lenne. A részletproblémákra vonatkozó filozófiai gondolkodás rendszeres ugyan, de fél magától a végző és teljes «rendszer» alkotásától, amely fölteszi már az összes örök problémák tárgyi megoldását. Ehhez mérten pedig túljózan és nagyobb valóságérzékű a XX. század fia.

TARTALOM.

A XIX. század és a XX. század gondolkodásmódjának tipikus különbségei. — Antiintellektualista áramlat. — A romantika törzsfogalmainak renaissance-a 3

I. A tudományok a maguk végső alapjait vizsgálják. — A matematikai kutatások súlypontja az axiomatika. — Intuicionizmus a matematikában. — A relativitáselmélet és a quantummechanika tudományelméleti következményei. — Az okság elvének «válsága». — Az Egész kategóriája a biológiában. — Mechanizmus és vitalizmus. — *Natura facit saltus* 6

II. A szellemi tudományok kiemelkednek a természettudományi-mechanisztikus törzsfogalmak hatalmi köréből. — A szellem önállósága: nem a természet pusztá folytatása. — «A történeti ész kritikája». — A XIX. század elvileg individualista, de a valóságban az egyéni szellemet a természetben, a környezetben s a közösségben feloldja: a XX. század szélső közösségi felfogású s mégis áhitatos hős-tiszteletet érez. — A faj társadalmi panbiologizmusa. — Újromantika a társadalomtudományban. — Irracionalista áramlat a jogtudományban. — A lélek tudománya kiszabadul a mechanisztikus felfogás hatalmából. — Az önmegfigyelés jogainak helyreállítása. — Az *Egész* törzsfogalmának jelentősége a lelki életben. — Az egyéniség megértő értékelése. — A típus-fogalom rendező ereje..... 12

III. A metafizika újjászületése. — Irracionalista áramlatok és az intuíció. — Az «életfilozófia», mint visszahatás a XIX. század racionalizmusára és módszertani liturgiájára. — Az egyedinek jelentősége az általánossal szemben. — «A tudomány összeomlása». — Herakleitos és Parmenides mai ellentéte. — Élet és gondolkodás. — A tudomány céljának félreértése. — A filozófiai rendszerek alkonya 24

KORNIS GYULA

AZ ÁLLAMFÉRFI

A POLITIKAI LÉLEK VIZSGÁLATA

A szerző hatalmas politikai, lélektani, történelmi és irodalmi tudással vizsgálja nagy művében a politikai lélek típusait. Kimutatja az értelem, érzelem és akarat szerepét a politikában és megismertet a különféle társadalmi rétegek politikus-típusaival. Úttörő munka ez, amelynek nincsen előzője és párja a világ tudományos irodalmában. Példátlan sikerét bizonyítja, hogy a magyar kiadást hamarosan követte a francia fordítás megjelenése a Bibliothèque de Philosophie Contemporaine világhírű sorozatában (Librairie Felix Alcan, Paris). A kétkötetes mű kimagasló teljesítménye a magyar tudományosságnak s fontos kézikönyve a közéletben szereplő minden rendű és rangú magyarnak, tanároknak és a történelem iránt érdeklődő olvasónak.

*Nagyalakú, kétkötetes, 638 oldalas munka
sok műmelléklettel*

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

KORNIS GYULA

A MAGYAR POLITIKA HŐSEI

Szokatlanul érces zengésű hang szól bele a helikoni hangversenybe: Kornis Gyulának új könyve jelent meg. Tizenkét politikai hős plasztikus lelki arcképe. Nagyon jó, hogy a nagyok megint egyszer a közvélemény szeme elé lépnek. Mert Isten a lángelmék ajkával szól a népekhez és a vezetők szívében alakítja az országok sorsát.

Herzeg Ferenc. (Pesti Hírlap)

A tizenharmadik portré a magyarságot, mint a világtörténet hőstét mutatja be. Kornis erősen hangsúlyozza a magyarság politikai érzékét, államalapító és fenntartó erejét. Végső következtetését, hogy «nem kicsiny nemzet a magyar», a nagy magyarok egész galériája támogatja.

Szekfű Gyula. (Magyar Nemzet)

Kornis Gyula most megjelent nagy kötete is azt bizonyítja, hogy ennek a tiszta látású filozófus-politikusnak sok mondanivalója van mindenki számára, akit a nemzeti élet magasabb értékei érdekelnek.

Eckhardt Sándor. (Magyar Szemle)

2. kiadás. 1942.

A nyalakú, 460 oldalas díszes kiállítású mű sok műmellékletet tartalmaz

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

KORNIS GYULA KÖNYVEI
A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSÁBAN

Okság és törvényszerűség a pszichológiában.
1911.

Kultúra és politika. 1927.

Magyar filozófusok. 1930.

Kultúra és nemzet. 1930.

Az államférfi. Két kötet. 1933.

A kultúra válsága. 1934.

Pázmány személyisége. 1935.

Apponyi világnézete. 1935.

Egyetem és politika. 1936.

Petőfi pesszimizmusa. 1936.

Kölcsey Ferenc világnézete. 1938.

A magyar politika hősei. 1940.

2. kiadás. 1942.

Tudomány és nemzet. 1941.

Széchenyi és a magyar költészet. 1941.

Elemi pszichológiai kísérletek.

2. kiadás. 1942.

Petőfi és Nietzsche. 1942.

